

Slavko Ciglenečki

POZNOANTIČNA NASELBINA TONOVCOV GRAD PRI KOBARIDU

Slovenski arheologi smo se v zadnjem četrstoletju intenzivno posvečali raziskovanju višinskih utrdb, najznačilnejšemu naselbinskemu izrazu poznoantičnega časa. Posebej v 5. in 6. st., ko so čez naše kraje v Italijo vdiral Huni, Vzhodni Goti, Langobardi, Avari in Slovani, so najpomembnejšo obliko naselbin predstavljale na visokih in naravno zavarovanih hribih, pravih skalnih gnezdih umeščene naselbine staroselcev. Te so v mnogočem spremenile naše poglede na doslej slabo poznano obdobje preseljevanja narodov in na vlogo staroselskega substrata pri etnogenezi Slovencev. Omenimo le Ajdovski gradec nad Vranjem pri Sevnici, Rifnik nad Šentjurjem, Tinje nad Loko pri Žusmu, Gradec pri Prapretnem, Kučar nad Podzemljem, Ajdovščino nad Rodikom, Korinjski hrib nad Velikim Korinjem, Ajdno nad Potoki, Polhograjsko goro in še bi lahko naštevali.¹ Pred nedavnim, ko se je zdelo, da so vse pomembne tovrstne postojanke v Sloveniji že znane, pa je presenetilo odkritje imenitno ohranjene poznoantične utrdbe Tonovcov grad pri Kobaridu, na območju, kjer so bile doslej znane le manjše in predvsem redko posejane poznoantične najdbe.²

Zgodovina raziskav

Najdišče se je v arheološki literaturi prvič pojavilo leta 1882, ko ga je omenil zgodovinar Simon Rutar, tolminski rojak, ki se je v slovensko arheologijo zapisal tudi kot prvi pomembnejši slovenski raziskovalec. V svoji Zgodovini Tolminskega je najdišče omenil kot potencialno arheološko lokacijo.³ Sam si ga sicer ni ogledal, navaja pa pripovedi, ki omenjajo razvaline gradu. Očitno temu pripovedovanju ni kaj prida zaupal, saj nakazuje tudi možnost, da je "stari grad" dobil ime po oblikovanosti hriba, kar da naj bi se često dogajalo. V poročilu o prazgodovinskih in rimskih izkopavanjih na Slovenskem se je leta 1890 ponovno dotaknil tega najdišča.⁴ Omenja ga v zvezi z rimsko cesto, ki naj bi od hribčka sv. Antona polagoma tekla navzdol v jarek za Tonovčevim gradom. Pri tem domneva, da naj bi na njem v srednjem veku stal gradič Pottenstein.

Nekaj podatkov o Tonovcovem gradu se je ohranilo tudi v rokopisni zapuščini Miroslava Premrova, notarja v Kobaridu, ki je v svoj Gedenkbuch der Pfarr Karfreit dne 24. 2. 1915 zapisal tudi omembo kopanja na hribu "Tonovcev gradc", kjer naj bi pred okrog 50-60 leti (torej okoli 1860) izkopavalo šest domačinov, vključno z očetom Tonovcom jamo, v kateri so zadeli na zidove.⁵ Omenja tudi govorico, po kateri naj bi fant iz Ladij na krtini našel cekin. Kljub tem navedbam najdišče med strokovnjaki ni izzvalo večjega zanimanja, zato ga ne omenja niti temeljni pregled slovenskih arheoloških najdišč, leta 1975 izšla Arheološka najdišča Slovenije.

Leta 1985 je teren obiskala arheologinja Goriškega Zavoda za varstvo naravne in kulturne

- 1 Najobsežnejši sintetični pregled doslej pri S. CIGLENEČKI, Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum, Dela 1. razr. SAZU 31, Ljubljana 1987, 1-182, in posebej za prostor južne Štajerske S. CIGLENEČKI, Pólis Norikón, Poznoantične višinske utrdbe med Celjem in Brezicami, Podreda 1992. Pomemben pregled starejšega datuma še pri P. PETRU, Arheološki oris poznoantične poselitve Slovenije, Zgodovinski časopis 36, 1982, 295-310, in problematika staroselcev ter prvih Slovanov pri J. ŠAŠEL, Der Ostalpenbereich zwischen 550 und 650 n. Chr. v: Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Abhandlung 78, "Studien zur Ethnogenese", Band 2, 1988, 97ss.
- 2 Z. BOŽIČ, Novi kobarški čudež, Primorske novice, 26. 3. 1993, priloga 7. Val; F. RUPNIK, Novi Kobarški čudež, Dom, leto XXVIII, št. 7, 15. 4. 1993; S. CIGLENEČKI, Še o novem "čudežu" v Kobaridu. Tonovcov grad sodi med najimenitnejša slovenska poznoantična najdišča, Dom, leto XXVIII, št. 10, 31. maja 1993. Med bližnjimi poznoantičnimi najdbami je pomemben predvsem solidus Valentinijana III iz Molide pri Robiču (prim. pri M. ŽUPANČIČ, Poznorimsko najdišče Molida pri Robiču, Goriški letnik 18,

1991, 166-169.

- 3 S. RUTAR, Zgodovina Tolminskega, Gorica, 1882, 12.
- 4 S. RUTAR, Prazgodovinska in rimska razkopavanja po Sloveniji leta 1889, Letopis Matice slovenske 1890, 129.
- 5 Hrani arhiv Narodnega muzeja v Ljubljani. Podatek mi je prijazno posredoval Silvo Torkar iz Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.

dediščine Nada Osmuk, ki je opazila pomembno strateško lego in odlično obrambno naravo najdišča.⁶ Opozorila je na sledove obrambnega okopa na jugovzhodni in južni strani, časovno opredelitev pa je zaradi pomanjkanja najdb (omenja le opeke) pustila odprto.

Na pomembnost in časovno uvrstitev so opozorile najdbe nekaterih izpovednih arheoloških predmetov iz vrhnje plasti Tonovcovega gradu, ki sta jih na Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, kjer že daljši čas sistematično raziskujemo slovenska poznoantična najdišča, prinesla Ž. Šmid in T. Drčar.⁷ Glede na pomembnost odkritih najdb smo najdišče večkrat obiskali in pripravili načrt raziskovanj, da bi odlično ohranjeno naselbino čimprej vključili v sistematična raziskovanja poznoantičnega obdobja Slovenije, katerega eden najpomembnejših členov je. Tako smo temeljito pregledali vso bližnjo okolico in pripravili natančen geodetski posnetek terena, v katerega smo vrisali vse na površini vidne arhitekturne ostaline. Že tako pregledano, pa še ne sistematično izkopano najdišče, ob nekaterih analogijah s slovenskega, italijanskega ter avstrijskega prostora pomembno dopolnjuje sliko poznoantične poselitve v jugovzhodnih Alpah in predstavlja enega najvitalnejših členov v sistemu poznoantične obrambe Italije. Vse to upravičuje objavo sicer le v skopih obrisih poznanega najdišča, ki pa bo v perspektivi nedvomno eden izmed najpomembnejših raziskovalnih projektov slovenske arheologije. Z dosedanjimi najdbami in le v razgibani površini nakazano arhitekturo se uvršča v krog najodličnejših slovenskih najdišč; tako dopolnjuje že sicer bogato in pestro podobo poznoantičnih utrd v Sloveniji, hkrati pa ponuja izhodišča za razmišljanja o etnični sliki v času pred naselitvijo Slovanov.

Opis najdišča

Severno nad Kobaridom se je v dolino Soče, ki se prav tu slikovito vije med skalnimi pobočji, zarezala skalna gmota, ki se je v davnini odvalila od masiva 772 m visoke Babe. S ceste proti Bovcu, s katere je najlažji dostop, njene dominantne in izolirane lege ni mogoče dobro opaziti, ker se cesta vije na dveh straneh tesno po pobočjih hriba. Pravo podobo utrdbe dobimo šele, če se odpravimo na levi breg Soče, morda celo na ovinkasto cesto proti Drežnici. S te se na Tonovcov grad odpira nekaj prav lepih razgledov, ki pojasnjujejo, zakaj so si ga ljudje nekoč izbrali za svoje domovanje. Danes z gozdom poraščen hrib je namreč z vseh strani hudo strm, mestoma pa izpod gozdnega pregrinjala štrlijo sive pečine, ki opozarjajo na težko dostopnost. In res je nanj mogoče priti le po poti, ki so jo deloma vsekali v skale in dopolnili z betonskimi stopnicami v času prve svetovne vojne, ter s severne strani, kjer je najlažji dostop na hrib po dobro speljani in široki poti, ki najverjetneje sledi kar prvotnemu dostopu v naselbino. Skalni čok se na vzhodni strani strmo spušča vse do Soče in tako zapira desno stran soteske.

Poleg v literaturi uveljavljenega in med ljudmi najbolj poznane imena Tonovcov grad (domačini izgovarjajo Tonecov) je poznan tudi toponim Cekinov grad, ki je - kot zgovorno kaže navedba v zapuščini Premrova - odraz tovrstne ali celo več tovrstnih najdb v preteklosti.⁸ V nekaterih specialnih kartah je označen tudi kot Stari grad.⁹ Vendar prevladuje prvo ime, ki smo ga tako, kot ga je v prvi tiskani omembi zapisal Rutar, sprejeli tudi mi, saj povsem jasno razlikuje to naselbino od številnih "Cekinovih" in "Starih" gradov po Sloveniji.

Celoten hrib meri v daljavo nekaj sto metrov. Za naselbino so uporabili le naravno najugodnejše zavarovan zahodni del, medtem ko je vzhodna polovica v zgornjem delu nekoliko zložnejša in se šele v spodnjem delu zalomi v strmo skalnato steno. Najlažji je dostop s severne strani. Sedanja pot je lepo speljana in nas kmalu pripelje do manjšega, deloma umetno zvrnanega prostora. Dohod je v poznoantičnem času branil zid, kate-

8 Zahvaljujem se gospe Meri Koren, ki mi je pismeno izžrno pojasnila domačo izgovorjavo najdišča Tonovcov grad. Cekinov grad omenja v zgoraj omenjenem članku F. Rupnik.

9 Tako npr. v Temeljnem topografskem načrtu Republike Slovenije, Tolmin 16 in karti občine Tolmin.

6 N. OSMUK, Kobarid, Tolmin, - Stari grad (Tonovcov), Varstvo spomenikov 27, 1985, 293.

7 Prve najdbe je leta 1991 pridobil Žiga Šmit z iskalcem kovin, pri iskanju se mu je nato pridružil Tomi Drčar. Po izdelavi geodetskega posnetka terena smo vanj sistematično vnesli najdbe po podatkih obeh iskalcev. Prav tako smo izvedli hkrati s posnetkom širše organizirano akcijo preiskovanja površine, v kateri je sodeloval poleg obeh omenjenih še Zoran Božič. Tako so vse doslej odkrite najdbe vnešene v geodetski posnetek, s tem pa je omogočena kasnejša rekonstrukcija eventualnih zaključenih kompleksov, kjer bo to zaradi močne humusne plasti, prepletene s koreninami sploh mogoče. Vsem naštetim se za sodelovanje zahvaljujem.

rega ruševino je mogoče slediti po strmem pobočju vse do vrha hriba, kjer se je navezal na obrambni zid naselbine. Nedvomno je nekoč dodatno oviral tistega, ki je nezaželen skušal priti v utrdbo, in deloma varoval ravni predprostor, na katerega so v času nevarnosti morda prignali živino. Podoben primer poznamo s poznoantične utrdbe Podgradina na Glamočkem polju in Sant' Antonino v Liguriji.¹⁰ Tudi tako omejen predprostor ima na severni strani dokaj ostro zaključčen rob, ki utegne skrivati zid ali vsaj škarpo. Videti je sledove neke stavbe, ki pa se razlikuje od tistih na vrhu hriba. Morda gre za ostanke iz časa prve svetovne vojne. Pot se od tu čez pobočje zlagoma dviga proti naselbini. Narejena je bila tako, da so morebitni napadalci prihajali po njej obrnjeni proti obrambnemu zidu z desno stranjo, ki ni bila zavarovana. Z desnice so namreč vihteli meč, levo stran pa je varoval ščit. Prav zaradi tako speljane poti in jasno razpoznavne vrzeli v sicer strnjeni vrsti stavb ob obzidju sklepamo, da gre za ostanke prvotnega pristopa. Mesto naselbine je bilo izbrano izredno premišljeno: večji del stavb leži v nekoliko vlek-njenem vrhnjem delu hriba, ki ga na vzhodni in zahodni strani presegata le nekaj metrov višji kopi. Teren se postopoma dviga tudi na južni strani, tako da je bila naselbina s treh strani odlično zaščitena pred vetrovi.

S strminami in obzidjem obdani prostor na vrhu hriba meri 150 x 90 m. Obrambni zid debeline 80 cm je viden na vzhodni strani, kjer po celotni širini zapira naselbino. Brez izkopavanja ni mogoče zanesljivo reči, ali stoji na kakšnem zemljenem - morda prazgodovinskem - nasipu ali pa je na terenu viden nasip le ruševina nekdanj visokega obzidja. Južni zaključek ni ohranjen, ali pa obzidje ni bilo zgrajeno povsem do roba južne skalne stene. Morda bi lahko tu domnevali drugi vhod v naselbino, saj je bila potrebna komunikacija z ostalim, manj zaščitnim delom hriba. Obzidje je slabše vidno na severni strani, saj so tu skoraj po celotni dolžini zgradili različne manjše stavbe. Ker je bila ta stran najlažje dostopna in zato najhuje ogrožena, smemo domnevati, da stavbe niso imele le stanovanjskega značaja, ampak so bile v zgornjem

nadstropju - če je le-to obstajalo - povsem obrambnega značaja.

V notranjosti ležijo ruševine stavb, katerih tlorisi so v površini tako dobro vidni, da je mogoče približno rekonstruirati videz nekdanje naselbine, pri večini stavb pa celo ločiti število prostorov in razbrati njihov raspored. Tako se zdijo najenostavnejše stavbe tiste, ki ležijo ob severnem obrambnem zidu. Ni mogoče zanesljivo razločiti, ali gre za nepretrgano vrsto stavb ali pa so bile le-te na posameznih mestih prekinjene z manjšimi dvorišči oziroma vmesnimi prostori.

Mnogo izrazitejše so stavbe, ki so odmaknjene od obzidja. Izstopa tista, ki leži povsem blizu vhoda in ga nekako zapira. Zdi se, da je bila nekoč vsaj deloma izkopana, zato se del njene notranje stene še danes odlično vidi (morda sled pri Premrovu omenjenega izkopavanja iz časa okoli 1860 ali pa poznejši vkop iz časa prve svetovne vojne). Na nekaterih mestih so opazne krone zidov (debeline 40 cm), tako da je bilo hišo mogoče z veliko natančnostjo vnesti v načrt. Dve podobni troprostorni stavbi ležita vzhodno od nje: pri eni se zdi, da je bil osrednji prostor močnejše grajen ali vsaj višji, saj kot ruševina izraziteje izstopa iz reliefa tal. Še ena troprostorna stavba (če seveda ne gre za tri samostojne objekte) je ležala na zahodni strani tik pod vzhodnim zaključkom naselbine, na manjši, lepo položeni terasi, vendar se je že prilagodila izoblikovanosti terena, saj si prostori ne sledijo povsem v ravni črti. Zanimivo je, da so troprostorno ureditev hiš zasledili kot prevladujočo obliko pri izkopavanjih na Monte Barro v bližini Lecca v severni Italiji, kjer pravkar odkrivajo mogočno naselbino s konca 5. in prve polovice 6. st. in v kateri nekatere najdbe opozarjajo na prisotnost Vzhodnih Gotov.¹¹ Zanimivo pa je, da so bile tam zgradbe na dveh straneh obdane s portikom. Poudariti moramo, da takšnih zgradb Gradec pri Prapretnem ne pozna, čeprav ima sicer zastopano pestro paleto tipov različnih stavb in tudi po legi najbolj spominja na Tonovcov grad. Zelo podobno zgradbo na Rifniku so pri novejših izkopavanjih opredelili kot dvoprostorno z manjšim prizidkom. Trodelni razdelitvi prostorov ustreza le raspored t.i. episkopija na Ajdovskem gradcu pri Sevnici in velika stavba znotraj zgodnjekrščanskega kompleksa na

10 D. SERGEJEVSKI, Putne bilješke iz Glamoča, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 54, 1942, 147s in sl. 20, in pri G. MURIALDI, Il castrum tardo-antico di Sant'Antonino nell'ambito dell'incastellamento del Finale: stato centrale delle ricerche, Archeologia Medievale XIX, 1992, 288, fig. 5.

11 Predavanje G. P. Brogiola na Monte Barro, dne 2. 9. 1993.

Kučarju pri Podzemlju. Še najbolj se tej obliki približuje stavba s Šenturške gore (Ulrichsberg) nad Gosposvetskim poljem na Koroškem.

Kot posebnost izpostavljamo ruševino, ki kaže v površini razpored petih prostorov. V Sloveniji nima paralel, v soseščini ji je deloma podobna stavba s Šenturške gore.

V severozahodnem vogalu je moral stati neki

pomembnejši objekt, saj predstavlja prav to mesto enega izmed ključnih delov obrambe celotne naselbine. Vogal obzidja je še prav dobro viden, ni pa jasna izoblikovanost in velikost stavbe oziroma stolpa, ki je na tem mestu stal. Zaradi nekoliko nagnjene lege se je ruševina nedvomno odvalila po pobočju.

Kopasta, z gozdom porasla skalna gmota Tonovcevega gradu severno nad Kobaridom.

Zanimiva je stavba, ki leži nekako v sredini južnega roba naselbine. Glede na dolžino in orientacijo spominja na manjšo cerkvico, saj se sklada z obema cerkvenima zgradbama na nekoliko višje ležečemu platoju. Vendar preseneča prečni zid na vzhodni strani stavbe. Ali ločuje le prezbiterij od ladje? Odgovora ni mogoče dati brez izkopavanj. Tik pod njenim vzhodnim zaključkom je v manjšem sedlu vidna enoprostorna stavba, ki je tudi mnogo nižja in nekoliko poglobljena. V njej domnevamo prej omenjeni večji stavbi pripadajoči vodni zbiralnik.

Na nekaj metrov visokem skalnem platoju, ki

se na južni strani navezuje na južno skalno steno naselbine, je mogoče razpoznati največji ruševinski sklop naselbine. To so ostanki zgodnjekrščanske cerkve oziroma najverjetneje kar družine cerkva, ki jo kot tako opredeljujejo predvsem izpostavljena lega znotraj naselbine, velikost ruševin in orientacija celotnega kompleksa proti vzhodu; tako so praviloma orientirane zgodnjekrščanske cerkve. Zanesljivo se vidi ena večja dvorana, ki ima na severni strani manjši ožji prostor (najverjetneje narteks) in na severni strani vzporedno nekoliko ožjo dvorano. Na južni strani večje cerkvene stavbe leži manjši objekt, ki

nekako povezuje omenjene z daljšim ozkim prostorom, ki je bil postavljen vzporedno s prej opisanim dvoranama in je enako dolg. Prečna izboklina v reliefu nakazuje tudi tu od ladje ločeni narleks. Na severni strani sta v nižjem delu takoj pod cerkvenim kompleksom dve enoprostorni stavbi, v katerih bi glede na ohranjenost ruševin in lego v bližini največjih poslopij smeli videti dva vodna zbiralnika. Junija letos smo izvedli manjše zaščitno izkopavanje, s katerim smo očistili in dokumentirali sledove starejšega kopanja na območju zgodnjekrščanske cerkve. Ugotovili smo dva tlaka, ki ju podrobneje ne moremo datirati, okvirno pa sodita v poznoantično obdobje. Našli smo množico tegul in imbreksov, kar dokazuje, da so bile cerkve krite z opeko, to pa je doslej prvi znani primer med tako poznimi zgradbami v Sloveniji.

Na hribu so tudi ostanki iz prve in druge svetovne vojne. Poleg že omenjenih stopnic in bunkerja na vzhodnem pobočju hriba so na vrhu še jarki in večji vkop iz druge svetovne vojne, kar vse je deloma poškodovalo poznoantično plast. Domačini se spominjajo, da so delavci, ki so jih prisilili h kopanju, našli neko večjo kovinsko posodo, ki pa so jo takoj zasegli Nemci.¹²

Izročilo na nasprotni strani Potoka za gradom omenja sledove "rimske ceste", torej ceste, ki jo kot rimsko omenja že Rutar. Cesta je lepo speljana in vodi v najkrajši črti proti Gradiču, kjer je bila v prazgodovinskem in rimskem obdobju obsežna in bogata naselbina. Seveda pa bi obstoj rimske ceste morale potrditi arheološke raziskave. Nedvomno cesta zaradi ugodne lege na sicer dosti zahtevnem terenu utegne biti naslednica v večjem delu starih poti, če že ne "prave" rimske ceste.

Najdbe

Večina najdb je bila pridobljena z iskalci kovin in predstavlja zato skupino predmetov, ki so ležali v globini do 15 cm. Ti so brez najdiščnih kontekstov, ki jih v gozdni površinski plasti tudi ni mogoče pričakovati. Lego predmetov smo natančno vnesli v geodetski posnetek naselbine, da bi ob poznejših izkopavanjih pomagali pri tolmačenju posameznih stavb in njihove neposredne okolice. Kljub omejeni izpovednosti

nam pisan preplet najdb daje vpogled v kronološko shemo naselbine, kaže na različne etnične drobce in oživlja podobo naselbine z množico nadrobnosti, ki jih s pomočjo analogij z drugih sorodnih postojank lahko izpopolnimo v celovito sliko življenja takratnih prebivalcev.

Poglejmo najprej zaponke ali fibule, element noše, ki arheologu zelo zanesljivo določa čas, v katerem je nastal in posredno pove marsikaj tudi o njihovih nosilcih. Najstarejšo najdbo v naselbini sploh predstavlja ne v celoti ohranjena bronasta fibula srednjelatenske sheme z dvema odebelitvama na loku (T. 1: 1). Glede na slabo ohranjenost bi smeli domnevati, da je bila v naselbino prinešena pozneje. Vendar dataciji v latensko obdobje pritrjuje fragment dela bronaste fibule (peresovina in z rebrom okrašeni lok), ki kaže na t.i. tip Jezerine, v našem prostoru razmeroma razširjen primer fibul iz poznolatskega obdobja (T. 1: 2).¹³

Kar nekaj je fibul, oziroma njihovih odlomkov, ki jih je mogoče opredeliti kot fibule z ostro profiliranim lokom (T. 1: 3-7). V rabi so bile v 1. in 2. st., slaba ohranjenost pa kaže na dolgotrajno in morda celo poznejšo, sekundarno uporabo.¹⁴ Izstopa fibula s trapezoidalno oblikovano nogo (T. 1: 7). Njena časovna stava je podobna zgornjim, zadnji primerki pa so poznani še iz tretje četrtine 2. st.¹⁵ Še boljše je ohranjena bronasta kolenčasta fibula s polkrožno oblikovano glavo (T. 1: 8). Številne primerjave opredeljujejo njeno trajanje v konec 2. st., predvsem pa v večji del 3. st. Glede na stopnjo ohranjenosti smemo domnevati, da je bila izgubljena kmalu po uporabi. V 6., 7. in 8. desetletje 4. st. je mogoče datirati bronasto nogo fibule čebulastega tipa (T. 1: 9).¹⁶ Naslednja zaponka je zastopana z dvema primerkoma. To je tip, ki so ga pred nedavnim poimenovali po pomembnem slovenskem najdišču

13 Za datacijo in podrobnejšo opredelitev latenskih predmetov se zahvaljujem kolegu Draganu BOŽIČU z Inštituta za arheologijo ZRC SAZU, ki je z nasveti in sugestijami pa tudi z raziskavami arhivskega gradiva veliko prispeval k današnji sliki raziskanosti naselbine.

14 W. JOBST, Die römische Fibeln aus Lauriacum, Forschungen in Lauriacum 10, 1975, 65; V. BIERBRAUER Invillino-Ibligo in Friaul I. Die römische Siedlung und das späntik-frühmittelalterliche Castrum, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Band 33, 1987, 141.

15 P. MAGGI, Quaderni Friulani di Archeologia II, 1992, 59.

16 E. KELLER, Die spätrömischen Grabfunde in Bayern, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 14, 1971, 41.

12 Povedal lastnik parcele na Tonovcovem gradu Slavko Mišič.

Hrušica.¹⁷ Prvi predmet je dobro ohranjen (T. 1: 11), manjka le železna igla in obe stranski čebulici, medtem ko je drugega mogoče spoznati po ohranjenem značilnem zaključku noge (T. 1: 10). Njihov nastanek datirajo najzgodneje v zadnjo tretjino 3. st., v rabi pa so bile verjetno vse do začetka 5. st. Težišče njihove razprostranjenosti je bilo v vzhodnoalpskem prostoru.

Dve bronasti fibuli pripadata poznima variantama, ki sta sočasni s stavbami v naselbini in zato še posebej pomembni (T. 1: 12, 13). To sta sponki tipa Gurina.¹⁸ Razprostranjene so bile v vzhodnoalpskem prostoru in so jih uporabljali največkrat kot zaponke za plašč pri moški noši.¹⁹ Različni, dobro opredeljeni primeri sodijo v drugo polovico 5. st., vztrajajo pa še v zgodnjem 6. st.

Elementi pasu so bili prav tako močno podvrženi modi in zato predstavljajo arheologu dragocen pripomoček pri opredeljevanju časa. Imamo kar pet elementov, ki to trditve potrjujejo. Časovno najstarejša sta dva okova pasu, ki med dosedanjim gradivom zavzemata posebno mesto. Poglejmo najprej prvega (T. 1: 17), ki ga označujejo trikotne razširitve na konceh in zapleten ornament rastlinskega prepleta v tehniki klinastega vreza. Glede na okras sodi v konec 4. in začetek 5. st., vendar je med doslej znanimi brez primerjave. Pasne garniture, katerih sestavni del je bil, so nekoč predstavljale opremo poznorimskih oficirjev, saj so jih zelo pogosto našli prav v vojaških trdnjavah. Istemu krogu predmetov bi smeli prisoditi še drugi okov, ki je bil uporabljen na koncu pasu (T. 1: 15). Prav tako se uvršča med redkejše primere poznorimskega okrasja, po nekaterih kosih sodeč, pa so podobne uporabljali še v naslednjih stoletjih.²⁰ Časovno ožje določljiva in na našem območju bolje poznana je bila spona, katere značilen trn je bil odkrit na Tonovcovem gradu (T. 1: 19). S svojo ščitasto obliko začetnega dela in okrasom sodi v drugo polovico 6. st. Več podobnih so našli na velikem grobišču preseljevanja narodov na kranjskem Lajhu. Značilna je tudi spona t.i. mediteranske oblike, ki so jo često uporabljali pred-

vsem ob koncu 6. st. in deloma še v 7. st. (T. 1: 18). Glede na majhne dimenzije, bi jo smeli opredeliti kot sponko za čevlje.²¹

Bronast obroček z več odelbitvami potrjuje že pri fibulah nakazano obiskanost hriba v poznolatskem obdobju (T. 2: 6). Povsem ne moremo izključiti tudi možnosti, da gre za podoben predmet iz časa preseljevanja, saj so bili takšni odkriti v nekaterih langobardskih grobiščih.

Posebno pozornost priteguje bronast uhan lunulaste oblike z nenavadnim ornamentom, ki ga je podrobneje težko opredeliti (T. 1: 25). Zgornja vrsta kaže soroden vzorec punciranih kvadratov, kot ga sicer zasledimo na pečatni langobardski keramiki. Gre tudi v tem primeru za značilnost Langobardov, pri katerih sicer ne poznamo specifično oblikovanih uhanov? V njihovih grobovih so večkrat našli uhane, ki so imeli glavico oblikovano v obliki prisekane kocke, kot vidimo to pri drugem značilnejšem uhanu (T. 1: 24), ki pa je bil svojina različnih etničnih skupin in posebej staroselcev.

Med bogatimi najdbami je treba posebej izpostaviti bronast pozlačen jermenski zaključek (T. 1: 26), ki ga je glede na njegovo živalsko ornamentiko mogoče dosti zanesljivo postaviti v čas okoli leta 800 in kaže značilne prvine okraševanja karolinških predmetov.²²

Bronasta ključa in del zapaha dokazujejo, da so bile dobro zidane zgradbe na vrhu hriba opremljene s ključavnicami. Tisti, ki je bil odkrit v bližini stavbe s petimi prostori je ornamentiran povsem v tradiciji številnih starejših rimskih ključev, izkopanih v naselbinah iz starejšega rimskega obdobja (T. 2: 1).

V srednjeveško obdobje bi smeli postaviti bronast prstan z vloženim steklom (T. 1: 28). Tako oblikovani so bili, kot je ugotovil J. Werner, značilen del noše v 14. st.²³

V večini sorodnih utrdb so najdbe orožja redke, saj imamo opravka s predmeti, ki so bili takrat preveč dragoceni in jih nihče ni puščal kar tako v naselbini. Največkrat zato najdemo le majhne puščične osti, običajno v bližini obrambnega zidu ali posameznih stavb, ki kažejo na sle-

17 M. BUORA, A. CANDUSSIO, P. M. PRÖTTEL, Spätantike Schamierfibeln aus der Region Friuli - Venezia Giulia, Germania 68, 1990, 612ss.

18 M. SCHULZE-DÖRRLAMM, Romanisch oder germanisch? Jahrbuch des RGZ Mainz 33, 1986, 663.

19 V. BIERBRAUER, 163.

20 Pr. pri A. MILOŠEVIĆ, Porijeklo i datiranje keramičkih posuda u grobovima ranog srednjega vijeka u Dalmaciji, Diadora 12, 1990, 334.

21 Z. VINSKI v: V. STARE, Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev, Katalogi in monografije 18, 1980, 24.

22 U. GIESLER, Datierung und Herleitung der Vogelförmigen Riemenzungen, v: Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim WERNER zum 65. Geburtstag II, 1974, 521ss.

23 Datacijo je ustno izrazil prof. J. WERNER iz Münchna.

dove borbe in obleganj. Podobnih tukaj še nismo ugotovili, pač pa je bil odkrit dolg železen meč - spatha, ki pomeni znotraj poznoantičnih utrdb izjemno najdbo (T. 4: 9). Okvirno sodi v čas zgodnjega srednjega veka, odlične analogije pa ima v mečih iz bližnjega pomembnega langobardskega središča Čedad. Morda bi v bronastem predmetu z narebreno površino in odprtino v sredini smeli videti ščitnik meča (T. 2: 11). Podobnih ne poznamo, zato naj vprašanje o funkciji ostane odprto. K orožju nedvomno sodi tudi železen bojni nož z značilnim kanalom za odtok krvi ob zadebljenem robu (T. 4: 4). Nekoč je dopolnjeval oborožitev bojevnika iz časa preseljevanja. Morda je k vojaški opremi sodil tudi nož, na katerem so deloma še ohranjeni sledovi koščene ročaja (T. 3: 5).

Podobo vsakdanjika v naselbini dobro dopolnjujejo različna železna orodja in drugi predmeti. Časovno niso posebno izpovedni, kažejo pa na številna opravila in priprave, ki so napravile življenje na višinski utrdbi še znosno. Tako med orodjem izstopa odlično ohranjen žličkast sveder (T. 4: 7), rovnica (T. 3: 4) in nekaj železnih nožev, ki so nekoč služili pretežno kuhinjski rabi. Na specializirano dejavnost kažeta noža za rezanje usnja (T. 2: 18, 19), podobna tistim, ki smo jih odkrili že na nekaterih drugih sočasnih utrdbah. Tudi pojav tehtnic na naselbini ni tako nenavaden, čeprav največkrat odkrijemo le uteži in bronaste ali železne prečke t.i. hitre tehtnice. Na Tonovcovem gradu pa je bil izgubljen železen kavelj, na katerega so obešali tehtanju namenjeno blago (T. 2: 20). Med uporabne predmete bi smeli šteti prav tako dve priostreni železni orodji, od katerih bi v manjšem smeli videti sveder (T. 2, 24). Drugi, daljši predmet, je večkrat najden kot pridatek v moških grobovih poznorimskega obdobja, vendar njegova namembnost ni povsem razjasnjena (T. 2: 25). Tu so še različni žebliji, ataše državej veder in verjetno déli obročev za lesena vedra. Posebno zanimiv je železen okov s tremi luknjami (T. 4, 8), kateremu ne vemo natančnega pomena, značilen pa je prav za postojanke, ki jih je mogoče datirati v 6. st., tako v depojski najdbi s Tinja nad Loko pri Žusmu (kar 3 primerki), s Korinjskega hriba in iz langobardskega groba v Spodnji Avstriji. O ribolovu na bregovih Soče priča imenitno ohranjen železen trnek (T. 2: 17), v drobnem železnem inventarju pa ne manjka niti šivanka (T. 2: 16).

Med keramičnim gradivom je za ožjo datacijo, opredelitev namembnosti in trgovske pove-

zave pomemben vrat amfore z vpraskano črko M (Sl. 1: 1), ki označuje afriške tipe hrabenih posod in nekaj tipičnih ostenj različnih amfor, torej lončenina, ki je bila značilnost vzhodnega dela imperija in priča o trgovanju in morda tudi prisotnosti Bizantincev. Najdene fragmente je mogoče glede na oblikovanost staviti v 6. st. Med grobo kuhinjsko lončenino, ki sicer prevladuje za zidovi utrdb, je omembe vreden del sklede, ki je lepo okrašen s pasom valovnice (Sl. 1: 3). Kaže tipično oblikovanje posod, kot smo ga zasledili na Ajdni nad Potoki ali v koroških Dolah (Duell) pri Bistrici ob Dravi.

Številni so rimski novci. Nekaj jih sodi v prva tri stoletja, večino pa je mogoče pripisati drugi polovici 4. st. Zaradi različne ohranjenosti bi pri nekaterih smeli domnevati poznejšo uporabo. Za datacijo in značaj naselbine pa je pomemben vzhodnogotski srebrnik.

Interpretacija

Poleg predmetov, katerih izpovednost je, kot smo poudarili že zgoraj, omejena na čas, funkcionalnost in deloma etnično pripadnost imamo na razpolago tudi že približen videz naselbine z lociranimi posameznimi stavbami. Najdbe in arhitektura se medsebojno dobro dopolnjujejo in po analogijah z drugimi že raziskanimi nudijo v obrisih razpoznavno sliko življenja v njej.

Po treh skromnih elementih bi tako začetek prvega zadrževanja na Tonovcovem gradu smeli iskati v zadnjih dveh stoletjih pred našim štetjem. Vendar so te najdbe preskromne, da bi bilo o obsegu in intenziteti poselitve mogoče povedati kaj več.

Prav tako nejasna je faza poselitve v 3. in 4. st. Koncentracija novcev iz druge polovice 3. st. in nekatere bolj ohranjene najdbe (posebej kolencasta fibula) nakazujejo krajše zadrževanje na vzpetini. Ali so pribežniki živeli v lesenih kočah, kot je bil to slučaj na Velikem vrhu nad Osredkom pri Podsredi, ali pa sodi v ta čas že izgradnja zgodnjih faz zidanih zgradb, je brez raziskav celotne arhitekture nemogoče reči. Vsekakor se zdi verjetnejša prva domneva. Neznane so tudi stavbe iz 4. st. Ali so bile morda že zidane in bi kateri izmed danes na površini vidnih ostankov sodil sem, podobno kot na rodiški Ajdovščini ali Brinjevi gori, ali pa imamo opravka še vedno s krajši čas uporabljenimi lesenimi stavbami in šotori? Če je bilo več naselbinskih sunkov, jih še ne moremo natančneje določiti, kajti politična

situacija v nemirnem 4. st. se je često spreminjala, kobariški prostor na občutljivem mestu ob enem pomembnejših dostopov v Italijo pa je verjetno doživel številne prehode čet različnih vojska ali posameznih roparskih oddelkov.

Ob koncu 4. st. ali morda že v začetku 5. st. nekatere najdbe vojaške oziroma častniške noše opozarjajo na obstoj vojaške posadke na hribu. Najdbe so zelo sorodne tistim s Hrušice. Ali je imela postojanka kakšno posebno vlogo v sklopu limesa, to je z zidovi in trdnjavami utrjene obrambne črte Italije v poznorimskem času? Podobno gradivo je bilo odkrito tudi na Gradišču pri Dunaju, Gradišču na Zbelovski gori, Predloki, Brinjevi gori, Martinj hribu, če omenimo samo najvažnejše.

Z doslej navedenimi fazami poselitve, oziroma boljše rečeno obiskanosti utrdbe, sovpada drugo pomembno najdišče, Gradič nad Kobaridom (sv. Anton). Vendar se zdi, da gre tam, kakor so to pokazala dosedanja raziskovanja, za neutrjeno naselbino, ki se je razprostirala deloma na prostoru starega prazgodovinskega gradišča, deloma pa na terasah zunaj njega.²⁴ Nekaj najdb sodi v 3. in 4. st. Tako bi smeli na Tonovcovem gradu v zgodnjih fazah videti morda celo pribežališče naselbine na Gradiču, kar pa naj ostane za zdaj le delovna hipoteza.

Izgradnjo arhitekture s še danes v površini Tonovcovega gradu vidnimi tlorisi, bi po analogijah lahko postavili nekako v začetek 6. st. ali najzgodneje morda v drugo polovico 5. st. V ta čas sodijo namreč druge, deloma že raziskane podobne utrdbe v Sloveniji in sosedstvu. Nedvomno kaže največje sorodnosti s poznoantično naselbino Gradec pri Prapretnem, s katero ju družijo približno enako število stavb, deloma razporeditev, pa tudi velika ohranjenost arhitekture. V koroškem najdišču Dole (Duell) je sorodna osredotočena gradnja stavb za obzidjem in večja cerkev v notranjosti dobro zaščitenega areala. Z ozirom na nakazan večji cerkveni kompleks ima dobre analogije tudi na Kučarju in Vranju. Na hkraten nastanek kaže predvsem enotno koncipirana stavbna arhitektura in premišljena urbanistična zasnova.

Odgovor na vprašanje, kdo je naselbino zgradil, je po današnjem vedenju preuranjen. Večina najdb kaže kot marsikje drugod na romanizirane staroselce, ne moremo pa povsem izključiti tudi

Vzhodnih Gotov, ki so bili nedvomno močno zainteresirani za utrdbo na tako pomembnem strateškem mestu. V tej zvezi velja navesti pri Cassiodoru omenjeno pismo, ki ga je poslal vzhodnogotski kralj Teoderik med leti 507 in 511 Lukristanom ob Soči. V njem pravi, da zahteva državna korist skrb za javno vožnjo, ker se z njeno pomočjo hitreje izvajajo kraljevi ukazi. Zato je treba paziti na konje, ki so namenjeni za tako vožnjo, da ne obnemorejo. Lukristanom ukazuje, da vrnejo tisto zemljo, ki je bila nekoč namenjena za konje, a so si jo prisvojili posestniki na svojih postajah. F. Kos je zato v Lukristanih domneval gotski etnični element, ki pa se omenja samo na tem mestu.²⁵

Kako dolgo se je naselbina obdržala še po koncu 6. st., ko večina utrdb v notranjosti Slovenije zamre, ne moremo z gotovostjo določiti. Glede na bližino langobardske Italije je morda postojanka - podobno kot kastel Carnium (Kranj) - predstavljala predstražo na strateško važnem mestu: zato bi smeli tu pričakovati najdbe celo iz 7. st. Sled pozne obiskanosti hriba v karolinškem obdobju je imenitna, a za zdaj osamljena najdba jermenskega zaključka. Če bodo izkopavanja pokazala še več podobnih najdb in morda celo sekundarno uporabo zgradb po 6. st., bomo upravičeni spremeniti predstavo o pozni poselitvi in podobno kot na Gradišču nad Bašljem in Gradišču na Zbelovski gori potrditi poseljenost postojanke tudi v prelomnem času okoli konca 8. in začetka 9. st., ko je vladal frankovski vladar Karel Veliki. Prav tako si zastavljamo vprašanje, ali ni bila naselbina morda celo kontinuirano poseljena od 6. st. naprej, kot to domnevamo za najdišče Tinje nad Loko pri Žusmu?

Nekaj posameznih najdb opozarja, da tudi v srednjeveškem obdobju hrib ni bil povsem neobiskan, vendar so sledovi tako skromni, da je težko govoriti o poselitvi. Prav tako v ta čas ni mogoče prisoditi nobene zgradbe, čeprav ni izključeno, da so izkoristili kakšno dobro ohranjeno stavbo in jo ponovno utrdili.

Sklep

Pred nami se izrisujejo prvi določnejši obrisi pomembne poznoantične utrdbe, ki se po velikosti, ohranjenosti in doslej odkritih najdbah uvršča med najpomembnejše v vzhodnoalpskem

24 N. OSMUK, Die Bronzeplastik aus Kobarid, *Archaeologia Iugoslavica* 24, 1987, 57ss.

25 F. KOS, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I, Ljubljana 1902, 4, op. 1.

prostoru. Njenem razvoju sledimo vse od skromnih začetkov naseljevanja še pred začetkom našega štetja, začasnih pribežališč v 3. in 4. st. in deloma vojaške posadke v njej, preko močne in bogate naselbine v drugi polovici 5. in 6. st. do posameznih sledov, ki nakazujejo obstoj življenja v njej celo še v začetku 9. st. Pomen postojanke je predvsem v veliki in bogati naselbini iz časa preseljevanja narodov. Postojanka je imela za tisti čas izredno dobro grajene stanovanjske stavbe in cerkve ter je nudila zavetje zadnjim romaniziranim staroselcem, deloma tudi germanskim osvajalcem, hkrati pa kontrolirala prehod skozi občutljivo strateško področje pred vrati Italije. Drugo važno spoznanje, pridobljeno pri dosedanjih raziskavah je, da je tu mogoče ugotavljati sicer v temo zakrito obdobje prve slovanske prisotnosti in vpetosti v mrežo

odnosov med Franki in Slovani v zgodnje-srednjeveškem času. Zato pomeni raziskovanje večplastne utrjene naselbine na Tonovcovem gradu velik prispevek k pomembnemu, a navkljub številnim najdbam in najdiščem slabo poznemu obdobju, ki je še kako važno za etnogenezo Slovencev.

Ugodni predpogoji (lep, neokrnjen naraven ambient v najlepšem delu soške doline, turistična razvitost zgornjega Posočja, bližina Kobarida in magistralne ceste, bližina turistične poti, izredno aktivno Turistično društvo Kobarid itd.) usmerjajo dejavnosti k celoviti raziskavi naselbine, njeni konzervaciji in delni rekonstrukciji, kar vse bi lahko pomembno obogatilo naše védenje ne samo o ožjem posoškem prostoru, temveč tudi o zapleteni srednjeevropski problematiki prehoda antičnega obdobja v srednji vek.

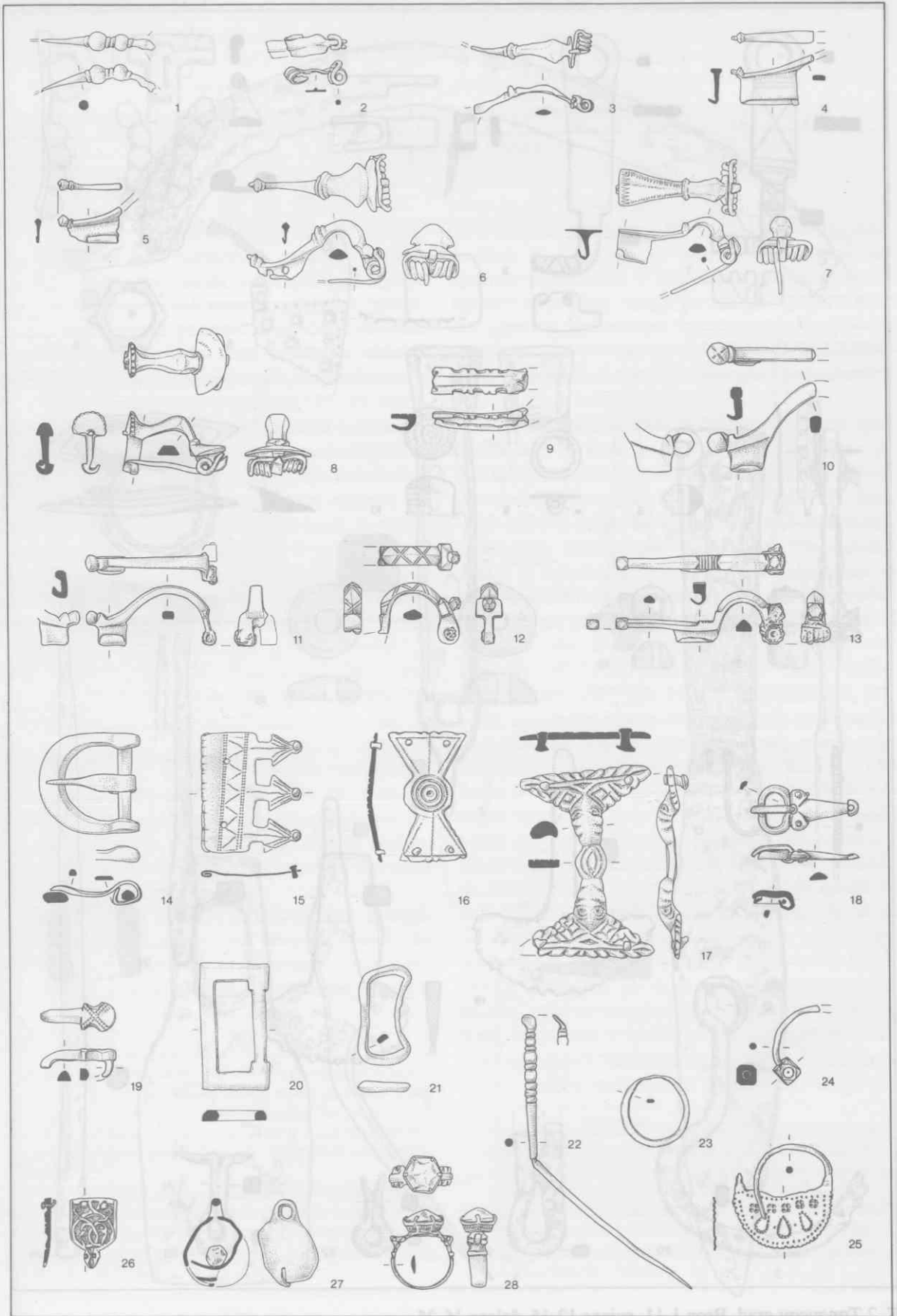

T. 5 Tonovcov grad. Keramika.

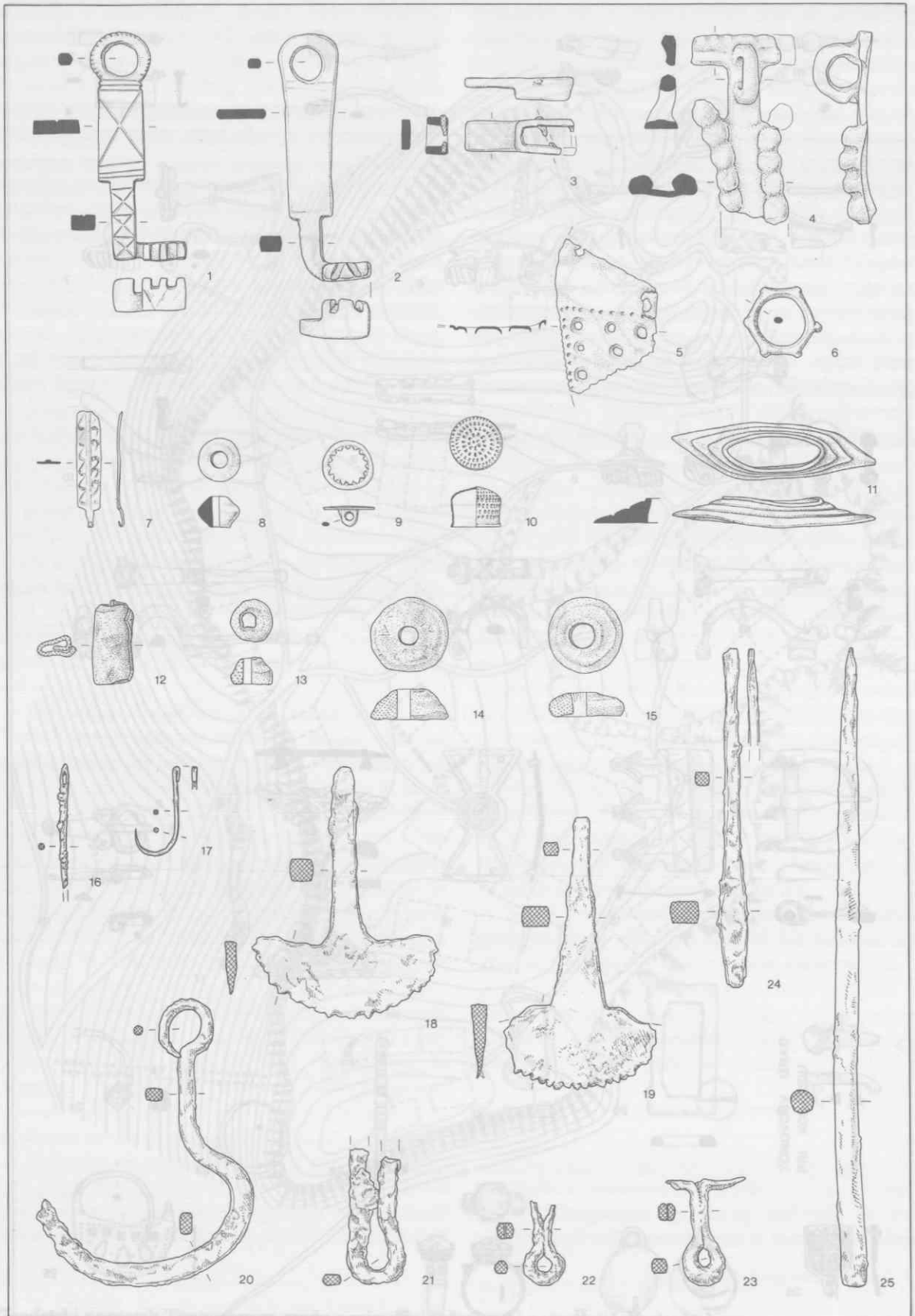
[Faint, illegible text from the reverse side of the page is visible through the paper.]

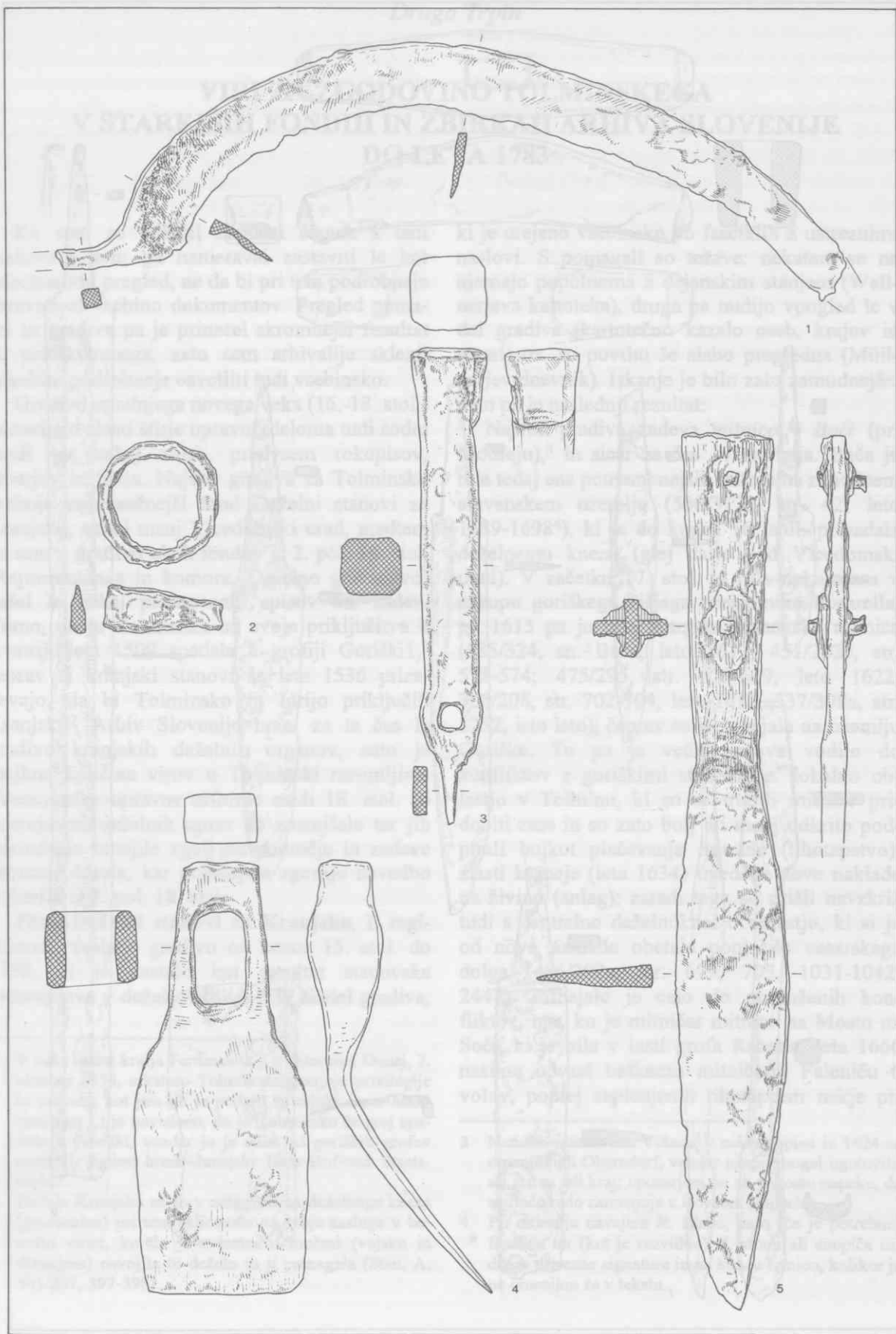
Geodetski posnetek Tonovcovega gradu z vrisanimi ruševinami poznoantičnih stavb.

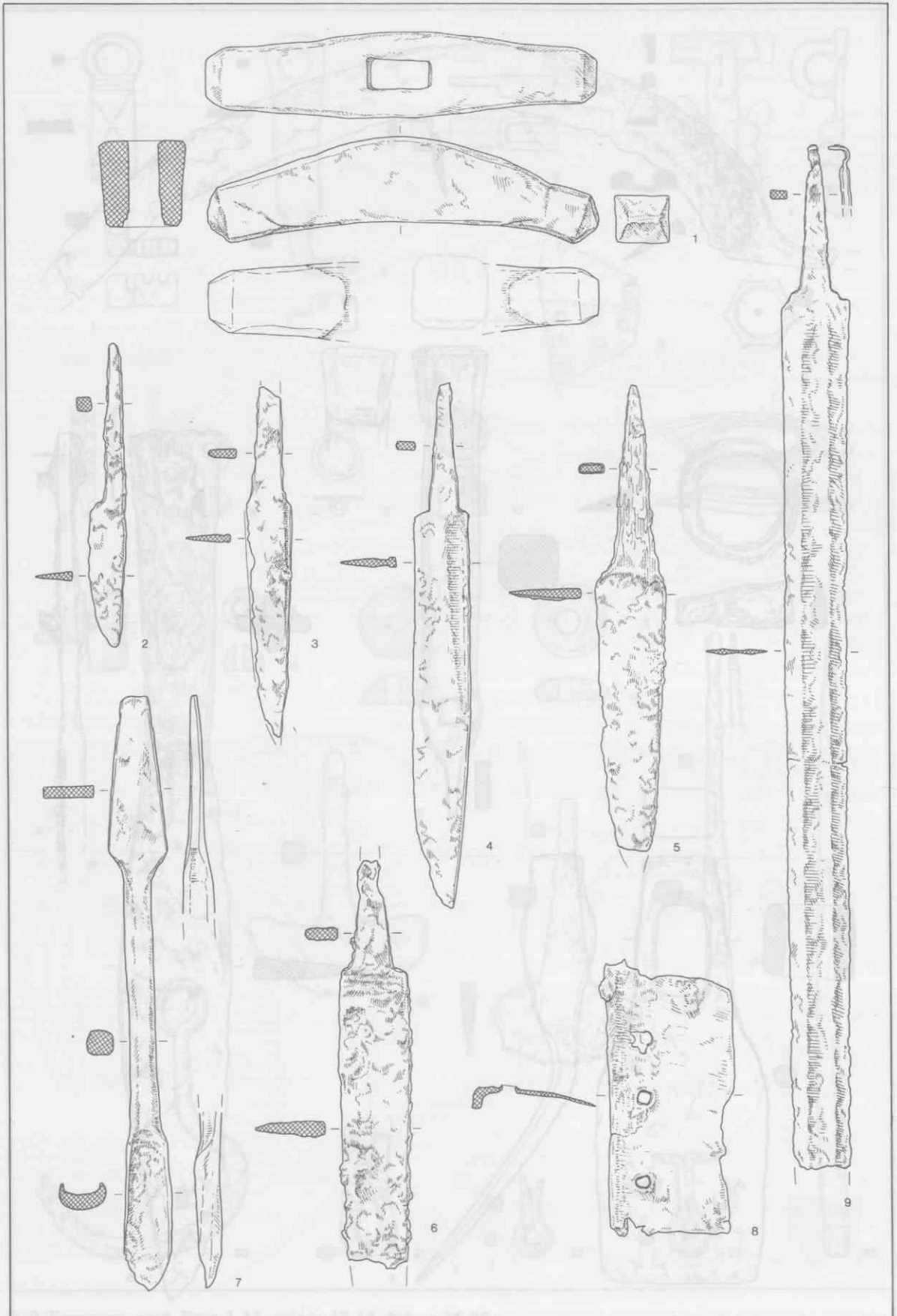
T. 1 Tonovcov grad. Bron.

T. 2 Tonovcov grad. Bron 1-11, svinec 12-15, železo 16-25.

T. 3 Tonovcov grad. Železo.

T. 4 Tonovcov grad. Železo.